

‘दलित आणि ग्रामीण लेखिकांच्या कथांमधील जीवनविशयक दृष्टिकोन’

प्रा. डॉ. जया जितेंद्र कदम

मराठी विभाग प्रमुख

मु. सा. काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर, बारामती, पुणे.

आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाचा व महात्मा फुले यांच्या विचारांचा वारसा जपत लिहिणाऱ्या दलित लेखिकांच्या कथांमधून जे स्त्री-दर्शन घडते, ते अपुरे आहे; त्यांनी स्त्रीला उपरेच ठरविले आहे. त्यांच्या कथांतून स्त्रीची अगतिकता, असहायता ठळकपणे चित्रित झालेली दिसते. ही स्त्री अन्यायाला निमूटपणे सामोरी जाणारी आहे; अंधश्रद्धांची शिदोरी जपणारी आहे. याला काही मोजक्या कथा अपवाद आहेत. स्त्री-कथाकारांच्या कथांमधून मात्र आंबेडकरी चळवळ किंवा स्त्री-मुक्तीची चळवळ म्हणजेच मानव मुक्तीची चळवळ ही जाणीव प्रकर्षाने येते. त्यामुळेच सुरुवातीच्या काही कथांचा अपवाद वगळता त्यांच्या कथांमधून संघर्शाला सामोरे जाऊन पुरुषांमध्ये मानसिक परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या स्त्री-व्यक्तिरेखांचे प्रमाण अधिक आहे. तसेच, स्त्री ही स्त्रीची शत्रू नसते, तर ती पुरुषप्रधान व्यवस्थेची बळी असते. हे वास्तवही त्या उघड करतात. उर्मिला पवारांची ‘बाईची जात’ (‘चौथी भित’) ही कथा या दृष्टीने अभ्यासता येईल. तर ग्रामीण कथा-लेखिकांनी स्त्रीची विविध रूपे चित्रित केली असली, तरी तिचे वास्तव दर्शन ग्रामीण कथेतून घडताना दिसत नाही. त्याग, सेवा, सहनशीलता, भावनाप्रधानता, प्रेमळपणा, कष्ट करण्याची शारीरिक, मानसिक तयारी, माणुसकी असे कितीतरी गुण स्त्रियांमध्ये आहेत. पण तिच्या सगळ्याच गुणांची दखल घेतली जात नाही. सतत तिला कोणाच्या तरी आधाराने, कोणाच्या तरी नावाने ओळखले जाते. ग्रामीण स्त्रीसमोर आज कितीतरी प्रश्न, समस्या आहेत. त्यातील अनेक प्रश्नांना, समस्यांना, कथाकारांनी स्पर्श केलेला दिसत नाही. स्त्री-संघर्शाची नवी रूपे कथेत येण्याची गरज आहे; पण ती ग्रामीण-कथाकारांच्या कथेतून समर्थपणे येताना दिसत नाहीत. थोडक्यात, ‘बाईपणा’च्या जोखडातून स्त्रीची मुक्तता करण्याची भूमिका ग्रामीण लेखिकांच्या कथांमधून जशी प्रत्येकाला येत नाही; तसे ग्रामीण लेखिकांच्या सुरुवातीच्या काही कथांमधूनही स्त्रीला दुय्यम स्थान दिलेले दिसते. सरोजिनी बाबर यांच्या कथांमधून अधिकांशाने स्त्रीचे दुय्यम स्थानच अधोरेखित केले जाते. अर्थात ग्रामीण लेखिकांच्या कथांमधील स्त्री-दर्शन जसे थिटे आहे, तसे ग्रामीण स्त्री-कथाकारांच्या सुरुवातीच्या कथांमधील चित्रणही तोकडे आहे. स्त्री ही नागर अथवा अनागर असो; सुंदर असो अथवा कुरूप; श्रमजीवी असो वा बुद्धिजीवी; तिला अन्याय, अत्याचार सहन करावा लागतो. समाजव्यवस्थेने लादलेली दुःखे ती बिनतक्रार सहन करते. परंतु आज काही मोजक्या ग्रामीण लेखिका स्त्रीला या परंपरागत विचारातून आणि ‘बाईपणा’च्या जोखडातून बाहेर काढून तिला ‘माणूस’ म्हणून उभी करताना दिसतात. उदाहरण म्हणून प्रतिमा इंगोले यांची ‘सपन’ (‘लेक भुईची’), मथु सावंत यांची ‘तिची वाटच वेगळी’ (‘तिची वाटच वेगळी’), नीलम माणगावे यांची ‘डोंगराएवढी तानी’ (‘ज्वालामुखीच्या तोंडावर’) अरुणा सबाने यांची ‘चिरा’ (‘अनुबंध’), मंजुशा सावरकर यांची ‘घार’ (‘डांगोरा’) इत्यादी कथांचा नमुन्यादाखल उल्लेख करता येईल.

कथाकाराने कथेच्या रूपबंधाला प्रमाण मानून कलात्मक गरजेनुसार केलेल्या भाशिक वापरानेच कथेचे विविध घटक साकार होत असतात. त्या दृष्टिकोनातून दलित व ग्रामीण लेखिकांच्या कथेतील काही अंगभूत वैशिष्ट्यांच्या आधारे लेखिकांचा जीवनविशयक दृष्टिकोनही विचारात घ्यावा लागेल. या लेखिकांच्या

अनेक कथांमधून वास्तव अनुभूतीचे कलात्मक चित्रण येते. दलित लेखिकांनी दलित जीवनातील दाहक वास्तवाबरोबरच स्त्रीविशिश्ट अनुभवांचे चित्रणही केलेले दिसते, तर ग्रामीण लेखिकांच्या कथांमधील अनुभव ग्रामजीवनाच्या मातीतून उपजलेले असल्याने त्यांना एक व्यापक संदर्भ प्राप्त झाला आहे. या लेखिकांनी ग्रामीण स्त्रीच्या ताण-तणावांचे, ग्रामीण संस्कृतीतील गुण-दोशांचे, दोन पिढ्यांतील आंतरिक संघर्शाचे अंतर्मुख करणारे दर्शन घडविले आहे. यांच्या कथांमधील अनेक प्रसंग केवळ ग्रामीण परिसरातच घडण्यासारखे असल्याने आणि त्या अनुभवांना कोणत्याही शहरी संस्कारांचा स्पर्श न झाल्याने ग्रामीण संवेदनशीलता नव्या जाणीवेनिशी कथेतून साकारताना दिसते. तसेच, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील राजकीय सत्तेतील ग्रामीण स्त्रीचा सहभाग हा ग्रामीण लेखिकांच्या कथेतील अनुभवविश्वाचा महत्त्वाचा भाग असून तो कलात्मकरीत्या कथेमधून आविष्कृत होतो. समकालीन वास्तवाचे असे दर्शन आजवरच्या ग्रामीण कथेतून घडले नव्हते.

या लेखिकांच्या कथांमधून आविष्कृत होणारी परिवर्तनची जाणीव वाचकांच्या जीवनविशयक व वाङ्मयीन संवेदनशीलतेला नवी दृष्टी, नवे परिमाण देणारी आहे, हे खरे. तथापी ती पुरेशी आहे, असे मात्र म्हणता येत नाही. सर्वांगीण, सकस अशा परिवर्तनासाठी जी मनोभूमिका तयार होणे आवश्यक आहे; जी वातावरणनिर्मिती व्हायला पाहिजे; त्यासाठी व्यापक जाणीवेने, निश्चित दिशेने दलित व ग्रामीण जीवनातील कलात्मक अनुभूतीचा आविष्कार अनेक पातळ्यांवरून होणे आवश्यक आहे.

ग्रामीण लेखिकांच्या कथांमधून येणाऱ्या व्यक्तिरेखांमध्ये नव्या ज्ञान-विज्ञानाचे जतन करण्याची क्षमता यायला हवी. शेतीविकासासाठी विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन ठेवून व्यक्तिरेखांमध्ये परिवर्तनशील भूमिका निर्माण होणे आवश्यक होते. हतबल होऊन आत्महत्तेचा मार्ग स्वीकारण्यापेक्षा बदलत्या काळाला सामोरे जाण्याची तयारी आणि तशी परिवर्तनवादी जाणीव पात्रांद्वारे निर्माण होणे गरजेचे होते. देवदासी प्रथेसारख्या स्त्री-दास्य शृंखलेला आपल्या कथांचा विशय बनविण्याचा विचार या दोन्ही प्रवाहांतील स्त्री-कथाकारांनी केलेला दिसत नाही. समाजातील या शोशित घटकाचे चित्रण त्यावरील उपाययोजनांचा शोध घेऊन ते साहित्याद्वारे आविष्कृत होणे आवश्यक होते. लक्ष्मीकमल गेडाम यांच्या ‘जोगतिनिची जट’ (‘शिवार फेरी’) या कथेत देवदासी प्रथेचे चित्रण येते; पण ते केवळ वर्णनात्मक आहे. त्यादृष्टीने अनुराधा गुरव यांची ‘विश्वासघात’ (‘अखेरची चढाई’) ही कथा परिवर्तनाच्या दृष्टीने उजवी ठरत असली; तरी कथेची नायिका कलावतीने केलेल्या आत्महत्तेने ‘देवदासी’चे प्रश्न मात्र सुटत नाहीत. ‘तमाशा’ हा सुद्धा ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य असा भाग आहे. पण या जीवनाचा वेध घेणारी केवळ एकच कथा दलित व ग्रामीण लेखिकांच्या संपूर्ण कथावाङ्मयात दिसते. उदा. अरुणा सबाने यांची ‘चिरा’ (‘अनुबंध’) ही कथा. तमाशा जीवनावरील ही कथा सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने आणि स्त्रीविकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाची ठरते.

स्त्री विकासाच्या आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने ‘आरोग्य विशयक जाणीव’ महत्त्वाची आहे. पण ही जाणीव दोन्ही प्रवाहांतील लेखिकांच्या कथांमधून समर्थपणे येताना दिसत नाही. गर्भलिंगचिकित्सेच्या तंत्रज्ञानामुळे गर्भावस्थेत मुलीचा गर्भ आहे; हे

कळताच ग्रामीण भागातील स्त्रीसुद्धा तो गर्भ नश्ट करण्याचा प्रयत्न करते. असे वरकरणी आपल्याला चित्र दिसते. पण त्यामागील कारणांचा शोध घेऊन योग्य दिशा मिळणे आवश्यक आहे. पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे घटणारे प्रमाण ही नजिकच्या काळातील खूप मोठी समस्या आहे. अशा या भयानक आणि वास्तव समस्येविशी दलित व ग्रामीण लेखिका 'ब्र' काढत नाहीत. ही त्यांच्या अनुभवविश्वाची खूप मोठी मर्यादा ठरते. तसेच, 'एड्स' ही एक गेल्या दशकातील फार मोठी समस्या आहे. स्त्रीच्या अस्तित्वाच्या दृष्टीनेही हा फार मोठा गंभीर प्रश्न आहे. पण याचेही चित्रण यांच्या कथांमधून येताना दिसत नाही. नीलम माणगावे यांच्या 'कंदील' या कथेत हे चित्रण येत असले तरी; ते अपूर्ण माहितीच्या आधारे आणि स्थूल स्वरूपात आलेले दिसते. सामाजिक परिवर्तनासाठी महत्त्वाच्या अशा या प्रश्नांची दखल घेणे आवश्यक होते, पण तसे झालेले दिसत नाही.

एकंदरीत, या लेखिकांच्या कथाविश्वात ज्या मर्यादा आढळतात; त्या प्रामुख्याने अपुऱ्या अनुभवामुळे आणि काही प्रमाणात मांडणीच्या कच्चेपणामुळे निर्माण झालेल्या दिसतात. पण या मर्यादा ओलांडून स्वतःचे स्थान निर्माण करणारी अनेक समर्थ कथाबीजेही आढळतात. त्यांच्या अनेक कथांमधील अनुभवदर्शनाचे वा जीवनदर्शनाचे स्वरूप केवळ व्यक्तिनिष्ठ किंवा व्यक्तिकेंद्रित राहिलेले दिसत नाही. समूहमनाचा, समाजजीवनाचा अर्थपूर्ण आणि व्यापक संदर्भ त्यांच्या कथेला आहे. विविध समाजशास्त्रीय तथ्ये त्यातून प्रतीत होतात; परंतु ती सुटपणाने येत नाहीत; तर एकूण कथार्थाशी एकरूप झालेली दिसतात. स्त्रीच्या बदलत्या जाणीवांचा थेट आणि आक्रमक आविश्कार यांच्या कथांमधून येतो. हे या लेखिकांच्या आविश्कारपद्धतीचे सामर्थ्यही महत्त्वपूर्ण ठरते. यांनी स्त्रीला 'माणूस' म्हणून उभे केले आहे. पण असे चित्र त्यांच्या कथांमधून फार उशिरा आलेले दिसते. भारतात स्त्रीवादी चळवळ 1975 च्या सुमारास आली. परंतु 1990 पर्यंत या लेखिकांच्या कथांमधून अधिकांशाने स्त्रीच्या असहायतेचे, अगतिकतेचे चित्रण येते. 'माणूस' म्हणून तिचे चित्रण होताना दिसत नाही. असे का झाले असावे? हा प्रश्न लेखिकांच्या घेतलेल्या मुलाखतींमधूनही अधिक स्पष्ट झाला. स्त्रीमुक्ती चळवळ 1975 नंतर आली, पण ती तळागाळातल्या स्त्रियांच्या प्रश्नांभोवती फिरलीच नाही. शहरी व मध्यमवर्गीय स्त्रीच्या प्रश्नांभोवतीच ती फिरत राहिली. त्यामुळे तिची फळे शहरी, मध्यमवर्गीय आणि उच्चवर्गीय स्त्रीला जरूर मिळाली, पण ग्रामीण आणि बहुजन समाजातील जो बहुसंख्य असा शोशित वर्ग आहे, त्याचे प्रश्नच पूर्णपणे भिन्न असल्यामुळे या चळवळीचा तसा त्यांना सुरुवातीच्या काळात काही फायदाच झाला नाही. 1990 नंतर मात्र रूढी, परंपरा आणि मूल्यसंकेतातून मुक्त झालेली 'स्त्री' दलित व ग्रामीण कथालेखिकांनी चित्रित केलेली दिसते. आजवर दोन भाशांमधील साहित्यापुरताच तौलनिक अभ्यास मर्यादित असल्याचे दिसते. पण एकाच भाषेतील दलित व ग्रामीण या दोन सशक्त प्रवाहांतील साहित्यासंदर्भात तुलनात्मक विचार केल्यानंतर काही नवे निष्कर्ष हाती आले ते म्हणजे -

1. दलित लेखिकांच्या कथेला वास्तवाचा भक्कम आधार आहे. बाह्य जगात घडणाऱ्या घटानांपेक्षा त्या स्वानुभवच प्रमाण मानतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वामुळे वेगवेगळी आव्हाने पेलणारी माणसे त्यांच्या कथेत येतात. आपल्या वाटयाला आलेल्या वेगवेगळ्या समस्यांना, प्रश्नांना ती समर्थपणे तोंड देतात. आंधळा स्वीकार त्यांच्यात नाही. त्यामुळे परिवर्तनाची दृष्टी येते.
2. दलित लेखिकांच्या कथांमधील पात्रे परंपरागत व्यवस्थेला खतपाणी घालणारे धर्मग्रंथ, रूढी, परंपरा यांना नाकारतात. उदा. उर्मिला पवार यांच्या 'त्याग' ('सहावं बोट') कथेतील हरी, 'भूमिका' ('सहावं बोट') कथेतील शिदू, 'चौथी भिंत' ('चौथी भिंत') मधील नाना मेढेकर, मीनाक्षी मून यांच्या 'अदृश्य भिंती' ('मेल्टिंग गर्ल') मधील सुचेता आणि 'असाही एक राम' ('मेल्टिंग गर्ल') मधील राम, आशालता कांबळे यांच्या 'संघर्ष' ('सद्धम्म पत्रिका', 2000) मधील रमाबाई या व्यक्तिरेखा परिवर्तनाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरतात.

3. दलित लेखिकांच्या कथांमध्ये विशिष्ट समाजघटकाच्या वाटयाला आलेल्या व्यथा, वेदना, अत्याचार यामुळे विद्रोह आणि नकाराची जाणीव तीव्र आहे. परंतु अशा चित्रणाला नलिनी भोसेकर आणि पद्मिनी कराड या लेखिकांची कथा अपवाद ठरते. यांच्या कथांमध्ये दलित जाणीव येत नाही. त्यामुळेच विद्रोह, नकाराची भाशा त्यांनी वापरलेली नाही.

4. दलित लेखिकांच्या कथाविश्वात व्यक्तिरेखांचा जो संघर्ष येतो, तो एक विचारसंघर्ष आहे. आपणही 'माणूस' आहोत; 'माणूस' म्हणून जगण्याचा आपल्यालाही हक्क आहे; तो हक्क आपण मिळविला पाहिजे, या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव पडून 'माणूसपणा'चा हक्क मिळविण्यासाठी वर्णव्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष येतो. हा संघर्ष एकूणच दलित साहित्यातून प्रत्ययाला येतो. परंतु दलित स्त्रीला पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था आणि वर्णव्यवस्था यातून वाटयाला येणारे दोन्ही प्रकारचे अन्याय परतवून लावायचे असतात. वर्णव्यवस्थेमुळे येणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करताना 'आंबेडकरी' म्हणविणाऱ्या पुरुषांची तिला खंबीर साथ मिळते. पण पुरुषप्रधान मानसिकतेमुळे अन्यायाविरुद्ध लढताना ती एकाकीच लढते. तेव्हा दलित 'स्त्री'ने आपल्याच माणसांविरुद्ध केलेला संघर्ष महत्त्वपूर्ण ठरतो. हा संघर्ष दलित लेखिकांच्या कथांमधून मानवी मूल्यांची प्रस्थापना करण्याच्या हेतूने, पूर्ण सामर्थ्यानिशी येताना दिसतो. अर्थात दलितांच्या जीवनात जन्मजात अस्पृश्यतेमुळे निर्माण झालेल्या दुःखाचे, मानहानीचे अनुभव दलित लेखिका जशा चित्रित करतात; तसे दलित समाजातील दुष्ट प्रवृत्तींचे, पुरुषप्रधान मानसिकतेचे आणि पांढरपेशा वृत्तीचेही दर्शन त्यातून घडते. आणि हे त्यांच्या अनुभवविश्वाचे सामर्थ्य आणि वेगळेपण ठरते.

5. ग्रामीण लेखिकांनी ग्रामीण स्त्रीचे भावविश्व तिच्या श्रद्धा-जाणीवांसह, विचार-भावांसह, वास्तव परिस्थितीच्या संदर्भानिशी अभिव्यक्त केले आहे. तसेच, कुटुंबकथेच्या परिघापलीकडचे अनेक विशय त्यांनी हाताळले. राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, कृशी अशा अनेक क्षेत्रांना ग्रामीण लेखिकांनी कथाविशय बनविले आहे.

6. बदलत्या समाजव्यवस्थेतील शोशकांच्या मानसिकतेचे आणि शोशितांच्या अगतिकतेचे प्रतिबिंब ग्रामीण लेखिकांच्या कथांमधून पाहायला मिळते. ग्रामीण जनजीवनाचा केंद्रबिंदू असलेला कृशी-व्यवसाय आणि कृशक समाज हा ग्रामीण लेखिकांच्या अनेक कथांचा मुख्य गाभा आहे. शेतकरी, त्याचे सुखदुःख, त्याच्यावर होणारे विविध स्वरूपाचे अन्याय, पिळवणूक या सर्वांचा वेध ग्रामीण लेखिका घेताना दिसतात. उदा. प्रतिमा इंगोले यांच्या 'पेरणारे हात' ('सुगरनचा खोपा'), 'डुबतीची पावल', ('लेक भुईची'), 'कोळली ढन्न' ('लेक भुईची'), 'धुईधानी' ('सुगरनचा खोपा'), मथु सावंत यांच्या 'भडका' ('पाण्यातील पायवाट'), 'गळाटा' ('पाणबळी') अशा अनेक कथांमधून शेतकरी जीवनाचे चित्रण येते. परंतु केवळ शेतकऱ्यांवरील अन्याय, अत्याचार आणि त्यांची अगतिकता एवढेच दाखवून थांबत नाहीत; तर सरंजामशाहीच्या विरोधात विद्रोह पुकारणारी, संघर्ष करणारी माणसेही त्यांच्या कथांमधून येतात. हा विद्रोह लादलेला नाही; तर अन्याय, व्यथा, वेदना पचविता पचविता निर्माण झालेल्या नव्या आत्मभानातून साकारलेला आहे. शेतकऱ्याने मूग गिळून गप्प बसण्याचे दिवस आता संपले आहेत; असा इशारा देणारी आणि कृशी-संस्कृतीतून आपापतः निर्माण होणारी पात्रे मथु सावंत यांच्या 'हाबाडा' आणि 'वल्ली आग' ('पाणबळी') या कथांमधून समर्थपणे येतात.

7. ग्रामीण लेखिकांच्या कथांमधून सर्व बाजूंनी नाडल्या गेलेल्या स्त्रीचे चित्रण येते. पुरुषी वर्चस्वामुळे स्त्रीवर लादली गेलेली गुलामगिरी अनेक कथांमधून पाहायला मिळते. ग्रामीण स्त्री-जीवनाचे, तिच्या व्यथा-वेदनांचे चित्रण अजूनही मराठी साहित्यात पुरेशा प्रमाणात आणि प्रभावीपणे आलेले नसताना ग्रामीण लेखिकांनी मात्र स्वानुभवातून आणि स्त्रीसुलभ संवेदनशीलतेने

स्त्रीजीवन चित्रित केले आहे. शिक्षणाच्या संधीमुळे आणि बदलत्या समाजव्यवस्थेमुळे स्त्रीच्या बदलत्या जाणीवांचाही वेध घेतलेला आहे. त्यामुळेच स्त्रीच्या अगतिकतेला, दुय्यमत्वाला पुरुषप्रधान संस्कृतीच जबाबदार असल्याचे अनेक घटना-प्रसंग यांच्या कथांमधून चित्रित होतात.

8. या दोन्ही प्रवाहांतील लेखिकांनी आपल्या कथांद्वारे व्यक्ती जीवनाचे आणि समाज जीवनाचे अंतरंग दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. या लेखिकांच्या अनुभवविश्वातील साधर्म्य म्हणजे यांनी स्त्रीजीवनविशयक प्रश्नांना मध्यवर्ती ठेवून कथानिर्मिती केली आहे. जे अनुभव केवळ स्त्रियांच्याच वाटयाला आलेले आहेत; अशा स्त्री-विशिष्ट अनुभवांचे बारकाव्यांसहित विश्लेषण करण्याची कुवत काही लेखिकांमध्ये आहे. स्त्रीच्या जीवनसंदर्भाचे तपशील सूक्ष्मपणे आणि नेमकेपणाने मांडत असतानाच आत्मशोधाच्या वाटेवरील एक दृष्टिकोन म्हणून या लेखिकांनी नकार, विद्रोह या जीवनमूल्यांचा स्वीकार केलेला दिसतो. त्यादृष्टीने स्त्री-पुरुषसमतेची अपेक्षा करणाऱ्या व्यक्तिरेखांची निर्मिती त्या करतात. स्त्रीचा व्यक्ती म्हणून सन्मान करणे आणि स्त्रीचे आत्मभान जागृत करून तिला ‘माणूस’ म्हणून सर्व प्रकारच्या शोशणाविरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी प्रवृत्त करणे ही भूमिका समोर ठेवूनच लेखिकांनी अनेक कथांची निर्मिती केली आहे.

9. या लेखिकांनी दलित किंवा ग्रामीण अनुभवांच्या सीमारेषा ओलांडून निखळ मानवी व्यथा-वेदनांना हात घालणाऱ्या कथांची निर्मितीही केलेली दिसते. जी व्यवस्था स्त्रीला ‘माणूस’ म्हणून जगू देत नाही; अशा व्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष करणाऱ्या नायिका या दोन्ही प्रवाहांतील लेखिकांनी समर्थपणे रेखाटल्या आहेत आणि हेच त्यांच्या अनुभवविश्वाचे वेगळेपण ठरते.

10. एकंदरीत, यांच्या कथांमधून ‘स्त्री’ हीच केंद्रस्थानी आहे. कुटुंब आणि समाजातील तिचे शोशण अधोरेखित करण्याबरोबरच ‘माणूस’ म्हणून स्त्रीला भावलेले जीवन विविध रूपांत या लेखिकांनी चित्रित केले आहे. हा लेखिकांच्या कथांमधील जीवनविशयकदृष्टिकोन महत्त्वपूर्ण वाटतो.